

E.Ш. АҚЫМБЕК, Ш.А. ҚҰДАБАЕВ

ТАЛАС АУДАНЫНЫҢ ТАРИХИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

2009 жылы Жамбыл облысының «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша Талас ауданындағы тарихи-мәдени ескерткіштердің есебін алу және оның негізінде «Тарих және мәдениет ескерткіштері жинағын» шығару мақсатында археологиялық экспедиция (Е.Ш.Ақымбек, Ш.А. Құдабаев) жасақталып барлау жұмыстары жүргізілді. Далалық зерттеу жұмыстары негізінен Жамбыл облысының онтүстік-батысында орналасқан Талас ауданына қарасты он екі ауылдық округ, бір кент және қалаға қарасты жерлерде төрт бағытта барлау жүргізілді: 1. тауаралық жерлерде; 2. тау алды жазықтықта; 3. жоталы қырқаларды; 4. Талас өзені бойында.

1. Тауаралық жерлердегі бағыт Қараой-Есейхан-Қасқабұлак ауылдары арқылы жүргізілді. 2. Тау алды жазықтықтағы бағыт Майтөбе-Қожағаппар-Тамды ауылдары-Қаратай қаласы-Көктал кенті арқылы жүргізілді. 3. Жоталы қырқалардағы бағыт Ақкөл-Қызылөуіт-Ақтөбе ауылдары арқылы жүргізілді. 4. Талас өзені бойындағы бағыт Талап-Бостандық-Аққұм-Тамабек-Тұрымқұл-Ойық-Сейілбек-Бөлтірік шешен-Көшек батыр-Үшарал ауылдары арқылы жүргізілді.

1960 жылы шықкан «Археологическая карта Казахстана» атты реестрге Талас ауданынан бірнеше ескерткіштер енген¹. Негізінен 1898 жылдан бастап 1958 жылға дейінгі аралықта аудандағы археологиялық нысандарды есепке алған және

казба жұмыстарын жүргізген зерттеушілердің еңбектеріндегі ескерткіштер кіргізілген. Атап айтсақ, 1898 ж. В.А.Каллаур², 1941 ж. Жамбыл археологиялық бөлімі экспедициясы (Г.И.Пацевич)³ 1945, 1949 жж. Жамбыл облыстық тарихи-өлкетану музейінің экспедициясы (Л.И.Ремпель)⁴, 1947 ж. Онтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы (А.Н.Бернштам)⁵, 1957–1958 жж. Онтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы (А.Г.Максимова)⁶, 1958 ж. Жамбыл археологиялық экспедициясы (М.К.Қадырбаев)⁷ еңбектерінен алынған ескерткіштер енді.

1982 жылы жарық көрген С.Алипчев пен К.Байбосыновтың «Свод памятников истории и культуры Джамбулской области» атты жинақтарына Талас ауданынан **45** тарихи және мәдени ескерткіштер енген⁸. Жинаққа Археологиялық картада көрсетілген бірнеше ескерткіштер енгізілгенімен 1980 жылы Жамбыл облыстық тарихи-өлкетану музейі экспедициясы ашқан бірқатар жаңа ескерткіштермен толықтырылған. 1958 ж. Х.Алпысбаев⁹ ашқан тас дәуірінің бірнеше ескерткіштері кірген.

2002 жылы шықкан Жамбыл облысының тарих және мәдениет ескерткіштері жинағына Талас ауданынан **73** ескерткіш енген. Онда 1958–1987 жж. зерттеу жұмыстарын жүргізген археологиялық экспедициялардың ашқан ескерткіштері енгізілген. 1961 ж. Х.Алпысбаев¹⁰ ашқан тас дәуірінің тағы бірнеше ескерткіштермен және

¹ Археологическая карта Казахстана. Алма-Ата: АН КазССР, 1960.

² Каллаур В.А. Археологическая поездка по Аулиеатинскому уезду//Протоколы Турк. кружка любит. археол., (1896-1897 гг.), 2, прот. от 29.08.1897. Ташкент, 1897. Прил. С. 1-7; его же: Древности в низовьях р. Талас // ПТКЛА (1898-1899 гг.), 4, прот. № 2 от 13. 03.1899 г. Ташкент, 1899. Прилож. С. 73-80;

³ Пацевич Г.И. Памятники материальной культуры вдоль трассы ж.-д. ветки Джамбул–Чулак-Тай//КР БФМ ФК. Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының мұрагаты. 1941.

⁴ Ремпель Л.И. Археологические памятники в дальних низовьях Таласа / Труды ИИАЭ АН КазССР. 1956 г. Т. 1. Археология.

⁵ Бернштам А.Н. Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана//Известия АН КазССР. Серия археол., 1949 [на обл. 1950], вып. 2,

⁶ Максимова А.Г. Дневник №1-2 Южно-Казахстанской археологической экспедиции//КР БФМ Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының мұрагаты. 1957.

⁷ Қадырбаев М.К. Исследование кургана с каменными грядами в Джамбулской области//Вестник АН КазССР. 1959. №7 (172). С. 89-97.

⁸ Алипчеев С., Байбосынов К. Свод памятников истории и культуры Джамбулской области. Джамбул, 1982.

⁹ Алпысбаев Х.А. Находки памятников каменного века в хребте Каратай//Труды Института истории, археологии и этнографии. (Археологические исследования на северных склонах Каратая) 1962. Том 14. С.12-37.

¹⁰ Алпысбаев Х.А. Памятники нижнего палеолита Южного Казахстана. Алма-Ата, 1979

1983 ж. Университет археологиялық экспедициясы, М.Елеуов¹¹ ашқан бірнеше ескерткіштермен толықтырылған.

2006 ж. К.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Тұран археологиялық экспедициясы (М.Елеуов) ауданның таулы бөліктеріне зерттеу жүргізіп жиырмадан аса ескерткіштерді ашты¹².

2009 жылы жүргізілген барлау жұмыстарының нәтижесінде бұрын белгілі және белгісіз барлық саны 230 ескерткіш есепке алынды. Олардың 206 археологиялық, 5 сөulet, 16 тарихи, 5 өнер ескерткіштері. Археологиялық ескерткіштердің өзін сыртқы құрылышына, ерекшеліктеріне, уақытына қарай бірнеше топқа бөлуге болады. Тас дәүірінің тұрактары мен табылу орындары – 15; тасқа салынған суреттер (петроглифтер) мен таңбалар – 15; жекелеген оба, обалар, обалар тобы, обалар корымы – 142; ортағасырлық бекініс, мекен, мұнара, қала – 25; тас қоршау – 1; тас құрылыш – 1; тас көпір – 1; ойын тас тақтасы – 2; суландыру жүйесі мен өзен арнасы – 2.

Барлау жұмысында 1898 жылы Каллаурдың есепке алған ескерткіштерінен бастап бүгінгі күнге дейінгі жүргізілген археологиялық экспедициялардың зерттеген нысандарының барлығы қамтылды. Барлық ескерткіштердің географиялық координаттары алынып, құрал арқылы жобасы түсіріліп, суреті алынды.

Аудан көлемінде археологиялық ескерткіштер басым көпшілігін құрағандықтан оларды жекелеп қарап көрелік.

Тас дәүірінің тұрактары мен табылу орындарының барлығы жоталы, қырқалы жерлерде, Қектал және Аса өзендерінің бойы мен аралығындағы биік емес тау жоталары мен қырқалардың етегінде, үстінде, шатқалдар мен жекелеген шоқылардың маңайында, бұлақтар көзіне жақын жерлерде орналасқан. Әкімшілік бөлініс бойынша негізінен ескерткіштер Ақкөл және Қызылөйт ауылдық округтеріне карасты территорияда.

Кола дәуірі, ерте темір ғасыры мен орта ғасырларға жататын тасқа салынған суреттер (петроглифтер) тау іші өзен бойлары мен жоталы, қырқалы

жерлердегі тастандардан кездесті. Таудан бастау алатын Шабакты және Жолбарыскамал өзендерінің бойындағы суреттердің орындалу техникасы мен бейнелеу үлгілері бір-біріне өте ұксас. Ал Карапасай өзені бойындағы жартасқа тек тау ешкілер ғана салынған. Жоталы жерлердегі қырқалардың жогарғы жағындағы жалпақ тастандардың бетіне салынған суреттердің салыну үлгілері бірдей.

Тасқа салынған таңбалар негізінен Қектал өзені бойы мен өзенге жақын жазықтықтағы жекелеген биік емес төбелердегі тастанда кездеседі. Жекелеген тастанға салынғандары да бар. Барлық таңбалар бір-біріне ұксас. Қөп тараған түрі шенберден шықкан түзу сызықты қылп өткен сызық түріндегі таңбалардың тарапту аймағы кен. Осыған ұксас таңбаларды 1941 ж. Г.И.Пацевич ауданның онтүстігіндегі Жуалы ауданы территориясына карасты Қаратату жотасындағы Ақтас деген жердегі тастандардан тапқан¹³. Ал Бескепе жеріндегі үлкен жалпақ тас бетіне толығымен салынған, көркемдік жағынан өзіндік бір күрделі өрнекті құрайтын таңбалар ерекше назар аудартады.

Ескерткіштердің ішінде қөп тараған түрі обалар. Жекелеген оба, обалар, обалар тобы мен қорымын ауданның барлық жерінен кездестіруге болады. Дегенмен орналасу ерекшеліктері мен құрылышына қарай топтастырылады: 1. тау үстіндегі; 2. тауаралық, тау алды және жоталы қырқааралық жазықтықтағы; 3. жоталы қырқалардағы; 4. жазықтықтағы обалар.

1. Тау үстіндегі обалардың барлығы тастан қаланған. Диаметрлері 5-15 м аралығында болатын обалардың барлығының орталарында шұңқырлары бар. Түркістан ауданына карасты Қаратату тауы шатқалдарындағы осындағы тастан қаланған (үйілген) обаларды жергілікті тұрғындар «мықтың үйі» деп атайды. «Үй» деп обалардың ортасындағы шұңқырлардан байқалатын мәйітке арналған қаланды құрылышқа қарап айтылуы да мүмкін. Ал «мық» сөзіне ұксас «муғ» деген терминді ислам дінін қабылдаған халықтар зороастризм дініндегі халықтарды атаған¹⁴. Яғни, ислам діні келгенге дейінгі атаудың айтылуы біраз өзгерістерге ұшырап бүгінгі күнге дейін сакта-

¹¹ Елеуов М.Е. Археологическая разведка на территории Джамбулской области. Отчет. Археолого-этнографическое изучение Чуйской долины, 1983 г.//КР БФМ Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының мұрагаты. Алматы, 1984.

¹² Елеуов М. Каратаудың археологиялық ескерткіштері ғылыми жобанын (аралық) 2006 жылғы есебі//КР БФМ Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының мұрагаты. Түркістан, 2006.

¹³ Пацевич Г.И. Отчет об археологической разведке в Джувалинском районе Южно-Казахстанской области в 1939 г.// КР БФМ Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының мұрагаты. 1939.

¹⁴ Жандарбек З. «Насаб-нама» нұсқалары және түркі тарихы. Алматы: Дайк-Пресс, 2002. Б.163.

лып жетуі де мүмкін. Оның үстіне, зороастризм бақташы тайпалардың ортасында пайда болып, дамыған¹⁵. Обалар ортасындағы құрылыштың бағыты көбіне таудың немесе жотаның бік жағымен етегіне қарай бағытталған. Себебі тәменгі жақтарында кіретін есіктердің орындары сакталған. Мәйіттің басын бік жаққа қарай қаратып жерлеу дәстүрі болған болса керек. Көптеген осындай обалар есепке алынғанымен, казіргі кезге дейін аз зерттелген ескерткіштер қатарында.

2. Тауаралық, тау алды және жоталы қырқааралық жазықтықтағы обалар бір-біріне ұксас. Бұлардың көшілігі өзен бойларында немесе бұлак, көлдерге жақын орналасқан. Обалар корымының басым бөлігі таудан ағып шықкан өзендердің жағасын бойлай немесе тепсендің солтүстік-солтүстік-шығыстан онтүстік-онтүстік-батыс бағытында тізбектеліп орналасқан. Бұл дәстүр өзеннің ағысына да қарамай сакталғандары бар. Мысалы, Бұгіл өзенінің таудан ағып шықкан бөлігінде ағыс шығыстан батыска қарай болса да тепсендегі обалар корымының орналасу тізбегі жоғарыда жазылған бағытта жатыр. Бір кезде обалардың тізбектелу бағыты осылай болса керек. Обалар тас, қырышық тас аралас топырактан үйілген. Кейбір обалардың етегі таспен: бірі қалындалып малта таспен, екінші біреулері жалпақ таспен жиектелген немесе коршалған. Бұгіл өзені бойындағы Түйесай обалар тобындағы екі обаның етегі тек ак тастан қалындалып жиектелген. Оба сыртында тас шенбері бар обалар Қасқабұлақ ауылының батысындағы обада, Ақсақалсай, Көктал 1 обалар корымындағы жеке обаларда кездеседі. Оба сыртынан әртурлі диаметрден өткен шенберлер 1-1,5 м қалындықта таспен тізбектелсе, Ақсақал обалар корымындағы жеке обаның сыртынан аралары алшақтау койылған үлкен ак тастан тізбектелген екі шенбері бар. Ақсақалсай және Еліксай обалар корымындағы кейбір обалардың солтүстік-батыс жиегінен жеті немесе сегіз үлкен ак тастан койылған 0,1-0,2 м биіктікте диаметрі 2 м астам шенберлер кездеседі. Қасқабұлақ және Қызылқанаттебе обалар корымдарында «мұртты» обалар бар. Екі қорымдағы жеке обаның солтүстік-шығысқа қараған доға тәріздес екі тізбегі тастан қаланған. Обалардың диаметрі 7 м, биіктіктері 0,2-0,3 м. Яғни, екеуінің диаметрі мен биіктіктері бірдей. 1958 ж. Көктал

кентінің онтүстік шетінен Қадырбаев екі обадан тұратын «мұртты» обаны зерттеп, шыққан заттарға қарап VI–VII ғғ. жатқызған¹⁶.

Осы топтағы обалар Берікқара обалар қорымына ұксас. Берікқара обалар қорымындағы зерттеулер олардың б.д.д. II ғ. – б.д. IV ғ. жататындығын көрсетті. Сонымен коса VI–VIII ғғ. жататын обаларды да кездестіруге болады.

3. Жоталы қырқалардағы обалар Қаратая тауы мен Талас өзені аралығында орналасқан. Обалардың барлығы тас немесе қырышық тас аралас топырактан үйілген. Үлкен обалардың диаметрі 20 м, биіктігі 1,4 м аспайды. Обалар жоталар мен қырқалардың үстінде, жеке шоқылардың үшінда, бір жағы жарқабақты жоталардың жиегін жағалай орналасқан. Орналасу тәртібі тек жер жағдайына байланысты. Негізінен обалар Ақкөл көліне жақын жерлерге шоғырланған. Бұгілтаутебе обалар корымы мен Қызылшоқы обалар тобындағы жеке обалардың сыртында тас тізбекті шенберлері бар. Iрі тас аралас топырактан үйілген обалардың сыртындағы шенберлі тас 1-1,5 м қалындықта өткен. Бұгілтаутебе обалар корымындағы төбенің етегіндегі жалғыз обаның тас шенберіндегі кейбір тастар тігінен 0,2-0,4 м биіктікте шығып тұр. Қызылқияттебе 2 обалар корымының батыс шетіндегі «мұртты» обаны онтүстік жағынан жарқабақ коршап жатыр. Диаметрі 18 м, биіктігі 1,1 м обаның солтүстікке қараған, доға тәріздес екі тас тізбегі бар. Сонымен коса, обадан 4,6 м шығыста биіктігі 2 м, түбінің қалындығы 63x33 см, жоғарғы жағының қалындығы 66x10 см қара түсті бағана тас тұр.

4. Жазықтықтағы обалар Талас өзенінің екі жағасындағы тегістіктегі жарқабаттанып келген жиекті жағалай немесе тегіс келген төбелердің үстіне орналасқан. Қырышық тас аралас топырактан, топырактан үйілген обалар аудан көлеміндегі үлкен обаларды құрайды. Олардың диаметрі 8-50 м, биіктіктері 0,2-4 м. Орналасуында төбенің үсті мен жарқабақтың жиегін жағалай орналасқан. Дегенмен Жиек (Қызылтас) обалар корымында жарқабақты жағалай орналасқан обалардан солтүстік-шығыс және солтүстік бағыттарында тізбектер кеткен. Тау алды және жоталы қырқааралық жазықтықтағы обалардың тізбектелу бағыттарымен бірдей.

¹⁵ Орынбеков М.С. Генезис религиозности в Казахстане. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. С. 75.

¹⁶ Қадырбаев М.К. Исследование кургана с каменными грядами в Джамбулской области//Вестник АН КазССР. 1959. №7 (172). С. 89-97.

Ортағасырлық мұнаралар, бекіністер, мекендер мен қалалардың орналасуына қарай – бұлак маңындағы және өзен бойындағы ескерткіштер деп бөлуге болады.

Бұлак көзіне жақын орналасқан бір ғана ескерткіш – Төртқұлтөбе мекені. Бұрыштарында және қабыргаларының ортасында мұнаралардың ізі байқалатын мекенниң айналасын бұлак көздері коршап жатыр.

Өзен бойындағы ескерткіштердің кіші (таудан ағып шығатын Көктал, Тамды және Арбатас) және ірі (Аса мен Талас) өзендердің бойындағы деп екіге бөліп қарастыруға болады.

Кіші өзен бойындағы ескерткіштер: Көкталдағы төртқұл, Тамдыдағы қала, Арбатастағы Төртқұл бекінісі тау алды жазықтарында орналасқан.

Ірі өзендерден Асаның жағасында Төртқұлдер бекінісі ғана орналасқан. Екі төртқұлдің арақашықтығы 0,3 км жер.

Талас өзенінің бойындағы ескерткіштердің басым көшілігі оң жағасында орналасқан. Сонымен қоса жайпаттау келген оң жағасында сұландыру жүйесі жақсы дамыған. Яғни ескерткіштер Таластың ескі арналары мен орман арықтардың жағаларына жайғасқан.

Сол жағасына орналасқан Төртқұл қаласы Талас өзенінің құрғап қалған Карабакыр деп аталатын үлкен арнасының жағасында болса, Жанакорған бекінісі өзеннің сол жағасында 20 м жерде тұр.

Талас өзенінің оң жағасындағы Қалмақарық деп аталатын арнасының бойында Тектұрмас пен Ақтөбе қалалары, Атбайлар мекені мен Ақкесене бекінісі орналасқан болса, Шаруашылық пен Қызылқорған қалаларының солтүстік-шығыс жағынан құрғап қалған арналар өткен.

Бұгінгі күнде Төртқұл (Қызылмақташы), Қызылқорған, Шаруашылық және Ынтымақ (Тайтөбе) қалаларының маңынан қазіргі каналдар өткен.

Талас өзенінің оң жағасындағы жазық жерде Төртқұлтөбе қаласы орналасқан.

Жергілікті дәстүрлі үлгіде салынған IX ғ. соны мен XX ғ. басындағы сөүлеттік құрылыштар ауданың солтүстігіндегі, нақтысы Талас өзеніне жақын орналасқан. Қарақожа, Абдолла ишан, Ноғай ишан мешіттері мен Ілебай кесенесі қыш кірпіштен салынған. Бүгінде бұзылып кеткен Қазакбай мазары саз кірпіштен салынған.

Қазақ халқының тарихында аты белгілі, жонғар шапқыншылығы кезінде ерлік көрсетіп атағы шыққан Бөлтірік шешен, Көшек және Санырық батырларға арналған мемориалдар мен кесене тұрғызылса, Бөлтірік шешен мен Ұлбике ақын қызыға арналғып жасалған мұсін-ескерткіштер Қаратая қаласындағы маңызды ғимараттардың алдына қойылған.

Ауданнан шыққан 59 Еңбек ері мен 2 Кенес Одағының батырына арналып құйылған бюсттер қаладағы Батырлар аллеясына қойылса, қоғам қайраткері, ғалым Д. Қонаевқа арналған ескерткіш Аққөл ауылына орнатылған.

Ұлы Отан соғысында хабар-ошарсыз кеткен және құрбан болған жауынгер жерлестерге арналған тарихи ескерткіштер аудан қолеміндегі көшілік ауылдарда орнатылған.

Тарихы терен Талас ауданындағы көптеген археологиялық ескерткіштерді зерттең, оларды ғылыми тұрғыдан сараптап өткізу үзак жылдық жұмыстардың қажет етеді. Атқарылған жұмыстар осының бастамасы. Ескерткіштерге археологиялық қазба жұмыстарын жүргізіп, қыр-сырын ашып көрсету болашакта қолға алыну керек істер.

Резюме

Рассматривается история исследования историко-культурных памятников Таласского района, Жамбылской области. Так же о результатах разведывательной экспедиции 2009 года для издания книги «Свод памятников Таласского района».

Summary

The history of research of historical and cultural monuments of Talas region in Jambyl oblast is examined in the article. Also contains the results of prospecting expedition of 2009 for the edition of the book «The Code of monuments of Talas region».